

Kutatási összefoglaló

Magyarország modern kori integrációs folyamatainak történeti földrajzi elemzése
OTKA azonosítási szám: 69138

Témavezető: *Beluszky Pál*

Közreműködő kutatók: *Erdősi Ferenc-Győri Róbert-Hajdú Zoltán-Rácz Lajos*

Kutatási programunk mind az öt résztvevője a történeti földrajz egy-egy területének művelője. Kutatási programunk végrehajtása során arra törekedtünk, hogy Magyarország újkori modernizációs erőfeszítéseit, illetve azok körülményeit a történeti földrajz interdiszciplináris nézőpontjából járjuk körül. Közös kutatásaink eredményeképpen négy önálló kötet, közel harminc tanulmány jelent meg, s egy (térkép)könyvet, valamint 7, a kutatási program végrehajtása során készült tanulmányunkat fogadták el kiadásra. Beszámolónkban kutatásunk legfontosabb tematikai egységeit követve tekintjük át kutatási eredményeinket.

I. Környezeti változások a Kárpát-medencében az újkor idején

Az újkor idején zárult le a történeti korok legerőteljesebb lehülése, a kis jégkorszak (1300-1870), s kezdődött el a napjainkban is tartó jelenkori felmelegedés. Az éghajlati változásoknak három alapvető sajátossága volt a Kárpát-medencében:

1. A globális éghajlati változások legfontosabb regionális sajátossága a Kárpát-medencében elsősorban a csapadék változása volt, sokkal kevésbé mutatkozott a klímaváltozás a hőmérséklet változásában. A kis jégkorszak lehülései idején a Kárpát-medencében növekedett a csapadék, a jelenkori felmelegedés során pedig csökkent a csapadék mennyisége a Kárpát-medencében.
2. Az éghajlati változások a legerőteljesebben a telek hőmérsékletjárásában mutatkoztak meg, s a legkevésbé a nyarak hőmérsékletjárása reagált a globális változásokra.
3. Az éghajlati változások harmadik regionális sajátossága a természetes évszakok szerkezetének változása volt. A kis jégkorszak lehülései idején a telek, illetve a téli félév hosszabbá vált, a nyarak, illetve a nyári félév rovására. A jelenkori felmelegedés idején leegyszerűsödött az alapvetően négy évszagos évszakszerkezet, amely egy téli és egy nyári félévre tagolódott.

Kutatásaink középpontjában a 19. és a 20. század modernizációs erőfeszítései álltak. Ebből következően elemzéseink szempontjából a kis jégkorszak utolsó szakasza, illetve a jelenkori felmelegedés kibontakozása, valamint ezek gazdasági és társadalmi következményei voltak fontosak. Vizsgálataink során a következő fontosabb környezettörténeti korszakokat sikerült elkülönítenünk:

1. A 19. század első felében bontakozott ki a kis jégkorszak utolsó erőteljes lehülése. Az időjárás hidegebbre fordulása az 1810-es évektől volt érzékelhető, s az 1820-as évek második felében vált erőteljesebbé, majd az 1840-es évek végén zárult le. A magyar reformkor évtizedei tehát éghajlati-környezeti és gazdálkodási szempontból egyaránt rendkívül kritikusnak tekinthetők, ez a nyomás feltétlenül erősítette a kortársak nyitottságát a társadalmi és gazdasági reformok iránt.
2. A második korszakban zárult le a kis jégkorszak, s kezdődött el a jelenkori felmelegedés, a két korszak közötti határt 1870 és 1890 közzé szokták datálni. A Kárpát-medencében már az 1860-as években megmutatkoztak a felmelegedés és a csapadék csökkenésének első jelei. Az 1863-as rendkívüli aszály idején az Alföld állatállományának 30-60%-a elpusztult régiók és fajták szerint.

3. A 19. század végétől elkezdődött a jelenkori felmelegedés első szakasza, amelyet azonban a kortársak nemigen vettek észre. Ennek részint az volt az oka, hogy a korabeli tudományos közvélekedés a történeti korokban alapvetően változatlan környezeti viszonyokkal számolt, részint pedig az, hogy az időjárás enyhébbre fordulása nem készítette számvetésre a kortársakat.
4. A 20. század derekán évtizedekre újra hidegebbre fordult a Föld éghajlata. Az 1940-es évek elejétől az 1960-es évek derekáig ment végbe a 20. század közepi visszahűlés időszaka, amelyet a kortárs tudományos szakirodalom a jégkorszak visszatérésének előjeleként aposztrofált. Ezekben az évtizedekben jelentek meg a tudományos szakirodalomban (is) az első apokalipszis jóslatok, illetve a klíma melegítését szolgáló emberi beavatkozások tervei.
5. Az 1970-es évek elejétől napjainkig tart a jelenkori felmelegedés második szakasza, amelynek során egyre-másra dőlnek meg klíma rekordok a Kárpát-medencében (is). A jelenkori felmelegedés részint természetes okokra vezethető vissza (a kis jégkorszakot követően), részint azonban az emberi társadalmak ipari tevékenysége is fontos szerepet játszik azoknak a légköri folyamatoknak (a legismertebb ezek közül az üvegházgázok felszaporodása, illetve az üvegházhatás) a kibontakozásában, amelyek a globális felmelegedést előidézik. Ezáltal példátlan helyzet állt elő mind globálisan, mind pedig a Kárpát-medencében. Egy olyan globális melegedési folyamatnak vagyunk a tanúi és elszenvedői, amely természetes folyamatok és az emberi-ipari tevékenység kölcsönhatásának eredményeképpen bontakozik ki. Ez a folyamat kevéssé prognosztizálható, ugyanakkor nagymértékben próbára teszi az emberi társadalmak teherbíró képességét és rugalmasságát.

II. Államföldrajzi változások, szomszédsági környezet és szövetségi kapcsolatok a Kárpát-medencében

Az 1825-tel kezdődő reformkor egyszerre vetett fel gazdasági, társadalmi, politikai, nemzetiségi, nyelvhasználati, közlekedési, folyószabályozási kérdéseket, s az országgyűlés felülről próbálta meg az előrehaladást szabályozni.

Az ország történeti és recens struktúrájának a meghatározása minden vonatkozásában jelen volt a reformkori közgondolkodásban, részben a politikai vitákban is. Fényes Elek a feudális korszak végén arról értekezett, hogy Magyarország térfogalma rendkívül bizonytalan, az adatok sok tekintetben ellentmondásokkal, mert különböző értelemben használják az ország fogalmát. Legszorosabb értelemben csak az anyaországot értették alatta, szoros értelemben már hozzá sorolták Horvát-Szlavonországokat, s tágas fogalmába már beletartozott Erdély is. Legtágasabb értelemben mindazokat a tartományokat értették Magyarország alatt, melyek hajdan a magyar koronához tartoztak: "Legtágasabb értelemben a magyar birodalmat e következő országok képezik: Magyarország, Dalmatia, Horvátország, Tótország vagy Slavonia, Bosnyákország vagy Ráma, Rácország vagy Servia, Havasal- és felföld vagy Oláh- és Moldvaországok".

Az európai folyamatokba illeszkedő 1848 márciusi forradalom Magyarország esetében a nemzeti függetlenségi és a nemzetiségi kérdést egyszerre vettette fel. Erdély kimondta az uniót Magyarországgal, Horvátország bánja fegyverrel támadt a „központi kormányra”, a nemzetiségek (szerbek, románok, szlovákok) nemzeti gyűléseket tartottak, területi autonómiát követeltek. A kibontakozó szabadságharc időszakában önállósodó ország (a Habsburg-ház trónfosztása, 1849, Függetlenségi Nyilatkozat) a két kérdést nem tudta konfliktusok nélkül kezelni.

A szabadságharc leverése után berendezkedő abszolutizmus tudatosan széttagolta az ország struktúráját. Először (1849) a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság jött létre, mely a korabeli megközelítésben etnikai-területi egységként jelent meg, mely közvetlenül

kapcsolódott a bécsi kormányhoz. 1850-ben ideiglenesen, majd 1853-ban véglegesen teljesen átszervezték az állami és közigazgatási struktúrákat. 1860-ban a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság visszakerült Magyarországhoz. A külső feltételek romlása és a belső kompromisszumok formálódása párhuzamosan alakult.

Az abszolutizmus időszakában az ország területi struktúráinak megismerése, illetve megismertetése tudományos (MTA) és politikai programmá vált. Hunfalvy János számára még lényegi kérdés, hogy mely területek tartoznak a Magyar Birodalomhoz, illetve valójában mekkora az. Áttekintve az államtest közjogi és történeti földrajzi problémáinak korábbi hazai és külföldi irodalmát nyugtázta, hogy a "Magyarbirodalom" térfogalma történetileg bizonytalanul, sőt eltérő tartalomban jelent meg mind a hazai, mind pedig a nemzetközi földrajzi irodalomban. A birodalom kiterjedésének meghatározásában óriási különbségek voltak. Az eltérések jelentős részben abból származtak, hogy a külföldiek nem minden tekintetben értették a magyar politikai tér tagolódását, s nem ugyanazt értették a "Magyarország a legszorosabb értelemben", a "Magyar Birodalom Erdély nélkül" és a "Magyar Birodalom Erdéllyel" térbeli kategóriák alatt. Hunfalvy az 1860-as évekre vonatkozóan kénytelen a "tettleges magyar birodalom" és az "egész birodalom" tekintetében elemezni, hiszen saját korában a történetileg felfogott magyar államtér szétdarabolt volt, mégpedig a központi osztrák kormány érdekeinek megfelelően.

Az 1867-es kiegyezési törvény alapján Ferenc Józsefet "Magyarország és Társországai királyává" koronázták, és kompromisszumos jelleggel szabályozták a "magyar korona országai és az Ő Felseje uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokat". Területileg, alkotmányosan, politikailag bonyolult struktúra jött létre.

Az 1868-as magyar-horvát kiegyezési törvény Magyarország és Horvát-, Szlavon- és Dalmátországek közjogi és igazgatási viszonyait rendezte. A törvény kimondta, hogy "Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátország egy és ugyanazon állami közösséget képeznek...". Az államterület egységes, államhatárai csak a magyar államnak vannak, a Magyarország és a társországok közötti határ közigazgatási jellegű. (Horvátország sok tekintetben fejlett területi autonómiával rendelkező társországgá vált.)

A törvény tételesen felsorolta azokat a területeket, melyeket a társországok területéhez tartozónak ismert el. (A gondot az jelentette, hogy Dalmácia ténylegesen osztrák igazgatás alatt álló tartomány volt, ezért olyan kitételek is bekerültek a törvénybe, melyek "Dalmatia tettleges visszacsatolása" utáni következményekkel is számolt). Magyarország a kiegyezési törvényben lemondott Alsó-Szlavóniáról a horvátok javára, ugyanakkor Fiume ügyében nem sikerült megegyezni, így az ideiglenesen a magyar koronához csatolt "külön test lett", s ezt a státuszát a dualizmus egész időszakában megtartotta. A nemzetiségek (szlovákok, szerbek, románok) bár követelték a területi autonómiát, nem kapták meg. Az Anyaországon belül a politikai nemzet vált domináns kategóriává, melynek részét képezték a nemzetiségek is, de azok többsége ezt kevesellte.

Az 1878-as berlini kongresszus után a Monarchia megszállta és pacifikálta Boszniát és Hercegovinát. 1908-ban a két tartományt annektálták a Monarchiába. Az 1910. februári rendelkezésekkel a két tartomány önkormányzatot kapott, s Bosznia és Hercegovina lényegét tekintve osztrák-magyar közös tartomány (condominium) lett. A magyar kormány a tartományokhoz való viszonyt az ország címerében is megjelenítette, amikor 1915-ben a két tartomány címerét beillesztették a magyar állami középcímerbe.

A dualizmus időszaka abból a szempontból érdeket a kárpát-medencei államtörténet szempontjából, hogy a modernizáció, a gazdaság, az infrastruktúra kiépítésének tere egyrészt tágabb volt, mint maga a medence (Osztrák-Magyar Monarchia), másrészt a medence részintegrációként szerepet a modernizáció korszakában (történeti Magyarország).

A dualista korszak utolsó harmadában már nyílt elszakadási, elszakítási törekvések bontakoztak ki a Monarchián és a történelmi Magyarországon belül. A térképek a

„nemzetiségi izgatás” eszközeivé váltak. Új határok jelentek meg a különböző országok tudományos és politikai irodalmában.

A XX. század kezdetétől a század közepéig terjedően az ország közjogi struktúrája, területi nagysága, közigazgatása többször és alapvetően átrendeződött. A közigazgatási területszervezés az államhatároktól függően alakult a gyors változások időszakában.

A magyar politikai földrajz nem volt Monarchia-párti. A dualista politikai struktúra trialistává átalakításának lehetőségei kiváltották a magyar földrajztudomány reagálását is. Havass történeti és földrajzi szempontból egyaránt elutasította a Monarchia területi és hatalmi struktúrájának átalakítását. Havass számára Magyarország pozícióinak Monarchián belüli erősítése volt a cél, nem új versenytársak legitimálása.

Prinz még a világháború kitörése előtt megjelent „Magyarország földrajza” című földrajzi monográfiájában sajátosan fogalmazza meg az Osztrák-Magyar Monarchia földrajzi struktúráját: "A magyar birodalom és az osztrák birodalomnak uralkodója egy, ennél fogva a két birodalom együttesen alkotja a Magyar-Osztrák monarchiát. A monarchia két állama szövetkezett közös védelemre és az idegen államokkal szemben közös fellépésre, s így földrajzi értelemben szövetséges államok. A Magyar-Osztrák monarchia az egyetlen állami szövetség, melynek államai gazdaságilag és nemzetileg különbözőek".

A magyar államter Prins számára is bonyolult belső struktúrával bírt. ("A magyar birodalom ma a birodalom törzséből, Fiume a törzshöz csatolt külön testből és Horvát-Szlavonország társországoiból áll. Jogilag társországa Dalmácia is, e tartomány azonban tényleg az osztrák állam tartozéka. A magyar és az osztrák államok közös társországa Bosznia-Hercegovina". Nemcsak közjogi, de földrajzi szempontból is sok negatív elemet talált Prinz ebben a területi komplexumban. Szerinte a kérdés megoldása érdekében a Monarchia fővárosát Bécsből át kell helyezni Budapestre, s a közös állam nevét is „Magyar-Osztrák Monarchia” névre kell változtatni.

A Magyar Földrajzi Társaság által évtizedig sürgetett ország-ismertető mű az I. világháború végén jelent meg, így eredeti célját, nevezetesen a külföld objektív tájékoztatása, már nem érthette el. A monográfia a teljes magyar politikai térről kívánt áttekintést adni, mégpedig a korabeli magyar közjogi felfogásnak megfelelően. A Magyar Korona Országait három egységbe (Anyország és Fiume, a Társországoik, Bosznia és Hercegovina) sorolva dolgozták fel. A részletes elemzésben különbséget tettek a Társországoik között: Horvát-Szlavonország csatolt, Dalmátország pedig mint nem csatolt társország került feldolgozásra.

1918 után hosszú új korszak kezdődött a Kárpát-medence államtörténetében. Kezdetben a bizonytalanságoik, majd a trianoni békeszerződés után a szétagolás vált meghatározóvá. A területi kérdések körüli tudományos és politikai viták sohasem voltak olyan élesek, mint a két világháború között. A világháború alatt újrendeződtek a medence államhatárai, hogy majd 1945 után új állami szereplőikkel gazdagodjanak.

1918 őszére minden háborús szereplő számára világossá vált, hogy a központi hatalmak elvesztették a háborút. A Monarchia nem tudott elszakadni Németországtól, a háborús vereség a Monarchiát rántotta a szakadékba. A Monarchia népei egymás után mondták ki szuverenitásukat, 1918 októberében Magyarország is szuverén országgá minősítette magát.

A tényleges területi uralom, és a nyilatkozatokban foglalt területi struktúrák a legkritikább esetben fedték egymást. A nagyhatalmak óriási lehetőséget kaptak a területi struktúra formálásában a békekonferencián és azon kívül is. A fegyverszünetről a békeszerződésig hosszú, bonyolult, s részben nagyon véres út vezetett.

A Magyar Földrajzi Társaság 1918-as "Szózata" már visszafogottabb a politikai tér meghatározásakor, már csak az anyaország, Fiume és Horvát-Szlavonországok jelennek meg egységként és megőrzendő politikai térként.

A háborús vereség "előszelekor" Teleki Pál által létrehozott Békeelőkészítő Iroda megkezdte a béketárgyalásokra való felkészülést. Az iroda tevékenységének lett a következménye a történeti Magyarország gazdasági, társadalmi, politikai struktúráit szemléltető atlasz és az ország első modern gazdaságföldrajzi monográfiája.

Sem a polgári demokratikus forradalom, sem pedig az 1919-es évben rövid időre hatalomra jutó proletárdiktatúra nem volt képes az ország területi integritását megvédeni, bár a Tanácsköztársaság 1919 tavaszán még katonai és politikai sikereket ért el a Felvidéken, (létrehozva a Szlovák Tanácsköztársaságot), de végül is a túlerő, és a hatalmi politika győzött a rövid bizonytalan periódus után.

A trianoni szerződés 1920. június 4-én véglegesítette és nemzetközi jogilag garantálta a felszabdalt történeti Magyarország új határait. A magyar állam és a magyar etnikum szállásterülete szétdarabolódott a szomszédos államok között, Magyarország medence-országból medence-feneki országgá vált. Az utódállamok területileg, hatalmilag részévé váltak a Kárpát-medence területének, elsődleges céljuk a megszerzett területek megőrzése nemzetközi (Nemzetek Szövetsége) és többoldalú garanciákkal (kis-antant) történő körbeábrázolása volt. 1923-ban az új szomszédsági környezetben Magyarország szinte kiszolgáltatottan állt.

A magyar földrajztudomány rendkívül kényes és tragikus helyzetbe került. Teleki Pál 1921-ben már úgy tekintett az országra, hogy Horvát-, Szlavonország "leválását" elismerte, s csak az anyaország területét osztotta fel - már annak szétdarabolása után - új közigazgatási egységekre.

Fodor kiindulópontja a teljes két világháború közötti magyar földrajztudomány alapállását és térszemléletét meghatározta azzal, hogy megfogalmazta: "Könyvem egész fonalán mindvégig a csonkítatlan Magyarországgal foglalkozom ... Csonkamagyarország gazdasági földrajzának megírása önmagában való ellentmondás".

Prinz Gyula szakítani kíván mind a történeti, mind pedig a politikai uralmi területekkel, s a magyarság hazáját kívánja meghatározni: "... a kiszabott terület, amelyről ez a mű szól, nem politikai uralmi terület, nem történelmi regnum és nem politikai törekvés eszményi országa", hanem "...hideg tárgyilagossággal csak egy földrajzi országot kutatunk, a magyarság földjének országát". "Az összes, mindenfajta határvonalak szintéziséből merítjük ki egy természeti tájegység határvonalát, azután pedig bemutatjuk, hogy meddig ér benne a magyarság, meddig töltötte azt ki és meddig alakította ki magyar földdét".

Cholnoky Jenő folyamatosan világossá tette álláspontját: "Az egész könyvön végig "hazánk" elnevezéssel illetem a történelmi Magyarországot. Nem ismerjük el a megcsonkítás jogosultságát és észszerűségét, s kétségtelennek tartjuk, hogy az ezeréves Magyar-Birodalom előbb-utóbb ismét helyre fog állni, mert ezt a földrajz kérelhetetlen törvényei követelik".

Prinz később világos különbséget tett az ország és az állam, az országhatár és az államhatár között: "Az ország természetes területegységet, az államterület ellenben adott időpontban való uralmi terület egységet jelent"; "A magyar országhatár, a természetes magyarországi területegység határa...", az államhatár pedig az éppen aktuális 1942-es államterület határa.

1938 márciusában Németország bekebelezte Ausztriát (Anschluss), ezzel különösen Burgenland birtoklása révén a Kárpát-medence közvetlen, nagyhatalmi szereplőjévé vált. Ettől az időszaktól kezdve lényegileg befolyásolta a térségen belüli gazdasági, politikai, katonai változásokat.

1938-1941 között Magyarország számára minden év új területgyarapodást hozott. 1938-ban az I. bécsi döntéssel a Felvidék déli, döntően magyarok által lakott része került vissza, (az új államhatár jelentős mértékben nyelvi, etnikai határ is volt), 1939-ben önálló katonai akcióval a Kárpátalja területe, mellyel az ország ismét soknemzetiségűvé vált, s a rutén népesség területileg szinte homogén szállásterülettel rendelkezett a Kárpátokban és

közvetlen előterében. 1940-ben a II. bécsi döntéssel Észak-Erdély került magyar fennhatóság alá, mely nagyrészt etnikai határ volt, de mellyel ismét jelentős nemzetiségi tömegek kerültek az ország új határai közé. 1941-ben Jugoszlávia formális felbomlása után a délvidéki területek visszacsatolására került sor, mely ismét nagy számban eredményezett nemzetiségi lakosságot.

1938-1941 között minden évben változott így az ország területe, népességszáma, közigazgatási struktúrája stb. Egészében véve a Kárpát-medencén belül szinte „mozgó határok” alakultak ki, a folyamatokat Németország mozgatta elsősorban.

A területváltozásoknak csak részleges nagyhatalmi garanciái voltak, az érintett utódállamok is csak fogcsikorgatva fogadták el a határok változását. Mindenki számára világos volt, hogy a világháború kimenetele fogja eldönteni a határok sorsát.

Magyarország megpróbált kilépni a világháborús szövetségi rendszerből, de ez a „kiugrási kísérlet” nem sikerült. Az ország ismét a vesztesek oldalán fejezte be a világháborút. Nem csak Magyarország, de szomszédjai közül Románia, a független Szlovákia is a vesztesek oldalán állt valójában.

A szovjet csapatok szállták meg (szabadították fel) a Kárpát-medence nagy részét. Alapvetően a sztálini területszerző, imperialisztikus politika érvényesült a térségben. Kárpátalja kétoldalú csehszlovák-szovjet megállapodás, illetve „népszavazás” eredményeként a Szovjetunióhoz került, Észak-Erdélyben a szovjetek katonai közigazgatást vezettek be, rövid ideig bizonytalan volt a terület további sorsa. Jugoszlávia újraszervezte és újradefiniálta önmagát. Ausztria négyhatalmi megszállás alá került, a Magyarországgal szomszédos területeken szovjet megszállás volt.

A béketárgyalások előtt elvileg és gyakorlatilag is sok vitatott terület volt Közép-Európában. Magyarország csak nagyon óvatosan, s elsősorban Románia irányában vetette fel a határmódosítás lehetőségeit. (A szláv államok felé nem tett törekvéseket érdemben a határok módosítására.) 1947 februárjában a párizsi békeszerződés végül a trianoni határokat rögzítette, azzal, hogy Pozsony „védelme” érdekében a pozsonyi hídfő három községét Csehszlovákiához csatolta.

1947-1991 között a Kárpát-medence állami feldaraboltsága „befagyott”. A térségben jelen voltak a „rendes szocialista országok” (Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia), az el nem kötelezett Jugoszlávia (melynek megítélése a korszakban széles ellentétek között ingadozott), valamint a megszállt, majd 1955 után önállóvá, és semlegessé váló Ausztria.

A hidegháború kezdeti időszakában a megosztottság szinte a hermetikus elzárás viszonyaihoz vezetett. Valójában két „vasfüggöny” ereszkedett le, egy nyugat felé, s egy a Szovjetunió felé, mely a lakosságközi kapcsolatépítések és mozgások tekintetében volt „csak” vasfüggöny, az ideológia, az anyag és a katonai erők mozgása szempontjából „nyitott határ” volt. Alig volt „magánjellegű” személyforgalom az államhatárokon keresztül.

A II. világháború után kialakult új szomszédsági környezet meghatározó eleme az volt, hogy a Szovjetunió „belépett a Kárpát-medencébe”, a szomszédok közül Csehszlovákia, Románia „a béketábor” tagja lett, Ausztria 1955 után semleges tőkés szomszédná vált, míg Jugoszlávia „el nem kötelezett” szocialista szomszéd lett.

Az 1960-as évek elejétől kezdve fokozatosan oldódtak a görcsök, de a kapcsolatok normalizálása csak rendkívül lassan haladt. A nyitásban jelentős szerepet játszott Magyarország. A „piros útleve” (szocialista) bevezetésével a magyarok viszonylag szabadon utazhattak a térségben. Önmagában az útleve nem volt érvényes a Szovjetunióra és Jugoszláviára. (Természetesen Ausztriára sem.)

Az államszocialista rendszerek összeomlása alapvető belső társadalmi, gazdasági, politikai struktúraváltozásokhoz vezetett. Jugoszlávia szétválási folyamatai 1991 nyarától felgyorsultak, Horvátország, Szlovénia függetlenné vált, s függetlenségét fokozatosan ismerte el a nemzetközi közösség. A volt egységes Jugoszlávia helyén egyszerre három új

szomszédállamunk keletkezett, melyek eltérő módon voltak érdekelték, de mindannyian érintettek voltak a Kárpát-medencében.

A Szovjetunió 1991 karácsonyán formálisan „önfeloszlatast hajtott végre”, változatlan államhatárok mellett, a független Ukrajna vált északkeleti szomszédunkká. 1993. január 1.-jén Csehszlovákia „bársonyosan szétvált”, új északi szomszédunk a független Szlovákia lett. A szomszédsági környezetben a szomszédos országok fővárosaiból némileg sajátosan látják a magyar határt, eltérő az egyes országok medencén belüli érdekeltsége, érintettsége.

1995-ben Ausztria az Európai Unió tagjává vált, így új integrációs nagytér jelent meg a Kárpát-medencében. Magyarország, Szlovákia, Szlovénia 2004 májusában vált az EU tagjává, Románia pedig 2007-ben. (A többi ország csatlakozásának időpontja kérdéses.) A medence így ismét erőteljesen megosztott (EU - nem EU), de folyamataiban egyre inkább meghatározóvá válik az EU.

Magyarország államhatárai mindegyik szomszédos ország számára jelentőséggel bírnak, de sok tekintetben mást jelentenek a határokon átnyúló együttműködést illetően. 2007. december 21-étől a schengeni határok életbe lépésével Szlovénia, Ausztria, Szlovákia felé megszűnt a határellenőrzés, Románia felé megmaradt, de belső határként enyhült, míg a kívül-maradók (Horvátország, Szerbia, Ukrajna) irányába erősödnek a határellenőrzési funkciók.

Valójában Magyarország kárpát-medencei érintettsége, érdekeltsége a legerősebb, az ország medence-feneki, alvízi egység. Szlovákia egész területe úgyszintén a Kárpát-medencén belül fekszik, de területének nagyobb része felvízi jellegű. A többi ország (Ausztria, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia) medencén belül eltérő nagyságrendű (ezek közül Romániában a legjelentősebb), de mindegyik érintett a medencén belüli együttműködések építésében.

III. A közlekedés szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia területi szerkezetének alakulásában és gazdasági kohéziójának erősödésében

1. Természeti vagy társadalmi/gazdasági tényezők? (A közlekedési pályák irányát befolyásoló tényezők súlya)

Mind az osztrák, mind a magyar és cseh klasszikus természeti és gazdaságföldrajz, nemkülönben a történeti földrajz egyes iskoláinak követői a közlekedési hálózatok kialakulásának folyamatát elemezve hajlamosak voltak a természeti viszonyok szerepének, hatásának eltúlzására. Kétségtelen, hogy *a 19. századi úthálózat textúrájában, valamint a korai vasútépítésekénél kimutatható a domborzathoz való erősebb alkalmazkodás. Azonban a műszaki fejlődés, a „mélyépítőipar” technikai lehetőségeinek gazdagodása, nagyméretű műtárgyak közbeiktatása az („intenzív”) vonalvezetés érdekében a tárgyalt korszak utolsó harmadában lehetővé tette a vonalvezetés nagyfokú függetlenítődését a természeti adottságoktól.* Mindezekkel együtt azonban a közlekedési fővonalak általános irányát, viszonylatait alapvetően a nagyvárosok, gazdasági központok közötti gazdasági-társadalmi/politikai interakciók határozták meg, míg a természeti viszonyok (felszín, vízrajz) általában csak a főirány „finom vonalazásában”, helyi/kisebb térségi léptékben mutatkoztak vonal- és iránymódosító tényezőnek az általunk végzett térképi elemzések és korabeli pályaépítés-történeti munkák értékelése nyomán.

2. A közlekedés természeti adottságai a Monarchia területén

A Duna az összetett és ellentmondásosan rétegződő identitás metaforájának is tekinthető, mert különböző gazdaságokat, politikai, igazgatási és társadalmi struktúrákat tárt fel, illetve kötött össze. *Az általa alkotott vízi úton és a völgyében futó szárazföldi pályákon különféle anyagi és kulturális érdekek cserélődtek.* A Dunának a sokféle közvetítő funkciójával a

felfűzött térségeket elvileg sorsközösséggé kellett volna összefognia. Ezt a meghatározottságot azonban nem minden érintett entitás ismerte fel. Ezen a tényen a folyam nemzetközi vízi úttá nyilvánítása (1858) sem változtatott igazán, mivel még a 20. század elején is az osztrák és a magyar hajóstársaságok uralták a szállítási piacot.

A parti nagyvárosok fejlődésében, iparosodásában, különösen a magyarországi szakaszon a termény- és nyersanyagszállítás kivételes teljesítőképességű tengelyének meghatározó szerepe volt, melyet kihasználva a különböző nemzetiségű kereskedők éppen úgy hozzájárultak az urbanizálódáshoz, illetve polgárosodáshoz, mint a németajkú iparosok. Kétségtelen viszont, hogy a kulturális hatás (építészeti stílus, képzőművészeti és zenei irányzatok, de a polgári életmód is) a felső-ausztriai szakasz felől terjedt a folyás irányában. – A Duna-völgy 1918-ig a Monarchia legnagyobb szabású urbanizációs és kulturális tengelyének bizonyult, de vezető iparfejlesztési szerepét a 19/20. század fordulójától elvesztette a csehországi és sziléziai nagyipar gyorsabb fejlődése következtében. A viszonylagos lemaradásban az is közrejátszott, hogy a Duna és a Majna közötti keskeny csatorna a 19. sz. végétől már alkalmatlan volt az egyre nagyobb hajók általi közlekedésre. Ezért a Dunán alapvetően a Monarchián belüli szállítás dominált (hegymenetben agrártermékek, völgyemenetben ipari áruk).

3. *A különböző szintű területi (és ágazati) érdekek szerepe a Monarchia vasúthálózatának létrejöttében*

A közlekedéshálózat struktúrájában, vonalainak viszonylataiban, irányában többféle, hierarchikusan tagozódó érdek feszült egymásnak már az Osztrák Birodalom korában, de a Monarchia idején is.

- *Az osztrák birodalmi érdekek* abban a törekvésben érhetők tetten, hogy a birodalom lehetőleg valamennyi belföldi és nemzetközi vasúti fővonala Bécs felé vegye irányát.
- *A nemzeti érdek* azt követelte, hogy a vasúthálózat elsősorban az országot (Magyarországot, Csehországot stb.) szolgálja, ezért a saját igazgatási, gazdasági központjuk felé összefutó hálózatra törekedtek, mely sugaras hálózat egyik-másik eleme a Béccsel való közvetlen kapcsolattartás pályájának a szerepét is betöltötte.
- *A regionális érdekek* egy-egy országrész, tartomány (Magyarországon többmegyés ipar-kereskedelem kamarai körzet) sajátos elvárásainak megfogalmazásában manifesztálódtak, nem egyszer az országos/nemzetközi távolsági vonalak irányát is befolyásolni, módosítani, vagy a szomszédos régió érintkezési zónájában tervezett vasút vonalvezetését megváltoztatni képes erővel.
- *A provinciális/megyei érdekeket* már csak ritka esetben sikerült érvényesíteni a fővonalak irányának kitűzésében, de az állomások helyének megválasztásában már gyakrabban. Ennél jóval fontosabb következményei voltak a területi, települési és gazdasági szerkezetre annak a törekvésnek, hogy a mellékvonalak a megyeközpontokban fussanak össze, ezzel erősítve azok gazdasági/piaci központihely-szerepét (kiegészítve ezzel az igazgatási székhely funkcióját).
- *A lokális érdekeket* leggyakrabban a helyi érdekű vasutak fő részvényesei közé tartozó földbirtokosok voltak képesek artikulálni, de Csehországban ennél gyakrabban bányászati, ipari üzemek szállítási igénye volt a meghatározó.

Az Osztrák Császárság (az abszolút monarchisztikus állami berendezkedés) idején igen erősek voltak *a Burg keményen centralisztikus törekvései*, a Bécs (illetve Trieszt) központú közlekedési hálózat kialakítására a nem örökös (csatolt) tartományok érdekeivel szemben. E törekvés nem csupán az osztrák állam vasúti, hanem a magánvasúti rendszer idején is érvényesült. Ennek ellenére az OMGE és a magyar nagybirtokosok érdekszövetségének nyomására a Pest-Buda központi monocentrikus szerkezet első elemei még 1867 előtt megjelentek Magyarországon. – Hazánk a kiegyezéssel olyan közjogi helyzetet élvezett, hogy

az osztrák, sőt összbirodalmi érdekeket félretéve a Kárpát-medence teljes vasúti fővonal- és főúthálózatát szélsőségesen Budapest központúra formálta azzal a céllal, hogy a magyar fővárost Bécs ellenpólusává fejlessze. Egyben a kormányzati intézkedések megakadályozták a nagy déli transzverzálisok építésének befejezését, hogy a forgalom Erdélyből és a Dél-Alföldről/Délvidékről Budapesten át áramoljon az ország első számú gateway-je, Fiume felé, mely Triesztnak lett a riválisa.

A *cseh* alaphálózat fejlődésében a gazdasági kapcsolatok voltak a meghatározóak, ezért sem Königrätz előtt, sem után nem érvényesült diszkrimináció a szomszédos Bajorországgal és Szászországgal szemben, mert a területi munkamegosztásból származó előnyök felülírták a nemzeti vetélkedést.

Galícia hálózata egyoldalúan a nyersanyagszállító Szilézia és Bécs felé orientálódott.

A *mellékvonalak* az 1880-as évektől leginkább Szilézia és Nyugat-Galícia, valamint a Nyugat-Dunántúl vasúthálózatát sűrítették be. A Monarchia északi tartományaiban elsősorban a bányászatot és a gyakori ipartelepeket, a Nagyalföldön mindenekelőtt a mezőgazdasági termelést (a terménykiszállítást) szolgálták, más régiókban pedig általános/vegyes feladatot láttak el. 1914-ben a vasutak sűrűségét és műszaki színvonalát tekintve Magyarország nem sokkal maradt el Ausztriától, annál inkább Csehországtól és előbbre tartott Galíciánál, Bosznia-Hercegovinánál, Dalmáciánál.

4. A közúti közlekedés másodlagos szerepben, a vasutak erősebb hatása a területfejlődésre

A 18. század végén és a 19. század első felében még az Osztrák Császárság állami és magánközlekedési beruházásainak legnagyobb részét értékben az útépitések képezték. Az akkori fő nemzetközi kereskedelmi utak hálózata még nem volt olyan mértékben Bécs központú, mint a Monarchia idején. Az állami postaútrendszer kifejezetten igazgatási szempontú volt, hierarchiája a birodalmi igazgatási területi struktúrának megfelelően tagozódott Bécs központú összbirodalmi magisztrálékra, míg a második fokozata a tartományok/országrészek központjai (Prága, Pest-Buda, Krakkó, Csernovic, Linz, Laibach stb.) felé irányultak.

A vasútkorszakban a Monarchia idején a közúti közlekedés háttérbe került.

Az erősen polgárosodott és urbanizálódott Nyugat-Európával szemben a Monarchiában az úthálózat (egyres hegvidéki szakaszok kivételével) kiépítetlen, vagy alig kiépített, közlekedési értéke alacsony volt. Ezért a kormányzat által erősen támogatott vasutak létesítése a korábbi korhoz képest a Monarchiában sokkal nagyobb mértékben növelte a személyközlekedés és a teherszállítás teljesítményét, mint az atlanti Nyugat-Európában.

A közúthálózat kiépítése másodlagos feladattá minősült vissza, mert a közúti járművek műszaki színvonala a 20. század elejéig (az autók megjelenéséig) és útigénye alig változott. A vasúttal szemben a távolsági (sőt a közepes távolságú) közúti közlekedés is versenyképtelenné vált nemcsak időigényben, hanem árban, ráfordításban is. Az úthálózat igazi funkciója a 19/20. század fordulóján a Monarchia területének 80–82%-án a vasutat kiegészítő rá- és elhordó tevékenység maradt. – Az első világháború előtt épült állami centrális és transzverzális utak viszont jó szolgálatot tettek a 1910-es években már több tízezer személy- és teherautóból, továbbá motorkerékpárból összetevődő gépjárműállománynak, nem beszélve az első világháborús hadműveleteknél alkalmazott (az utánpótlást is szállító) teherautó-konvojokról, nehézágyú-vontatókról.

A Monarchia kora egybeesett a vasútkorszakkal, ezért a közlekedési alágazatok közül a legtöbb területen (a Duna mente kivételével) a vasúti fővonalak voltak a legegységelműbb módon és a legerősebb hatással a területi fejlődésre. (Pl. a Bécs–Szilézia–Krakkó–Csernovic, a Trieszt–Bécs–Prága–Bodenbach, a Bécs–Budapest–Debrecen–Ungvár–Csernovic, a Budapest–Szeged–Temesvár–Orsova, a Budapest–Szabadka–Belgrád korridorok által.) Ezek

nagyban elősegítették a különféle komparatív előnyökkel rendelkező régiók közötti gazdasági kohézió erősödését.

VI. A regionális fejlettségi viszonyok változása a 19. század végétől a 21. század elejéig

Kutatási programunk egyik kulcsfontosságú eleme volt, hogy a fejlettségi térszerkezet hosszú távú változását feltárjuk. Ezt a vizsgálatot egyrészt az egykori Osztrák–Magyar Monarchia belső határvidékén, a mai Burgenland és a Nyugat-Dunántúl régiójában, másrészt a mai Magyarország területén végeztük el.

Az 1910 és 2001 közötti átrendeződések vizsgálata megállapította, hogy az előző századfordulón a Monarchia belső határa nem volt az integráció gátja: a fejlettségei térszerkezet Bécs körül kirajzolódó koncentrikus elrendeződése azt is bizonyítja, hogy Nyugat-Magyarország „természetes” centruma ezidőtájt a császárváros volt. A trianoni határmegvonás azonban a régiót új pályára terelte: szétszakadt részei perifériakussá váltak, és különösen a szocializmus időszakában, egymástól is elzárva voltak. A régióra korábban jellemző észak–dél fejlettségi lejtőt az egyre erősödő nyugat–kelet lejtő váltotta fel. A rendszerváltozás, illetve Magyarország uniós csatlakozása nyomán viszont a nyugati határok évtizedes gátja leomlott. 1990 után Magyarországon a Nyugat-Dunántúl pozíciója újraértékelődött, rövid idő alatt minden fejlettségi mutatóban ismét az élvonalba került, közeledve az osztrák szomszédságához. Vizsgálatunk azt is megállapította, hogy ez az újraintegrálódás nem jelent gyökeresen újat a regionális fejlődés nagy léptékű történetében, hanem lényegében visszatérést a XX. század eleji – tartósnak tekinthető – términtázathoz.

Az ugyanerre az időszakra, ugyanazzal a módszertannal a mai Magyarország területére lefolytatott vizsgálat eredményei is a térszerkezet hosszú távú stabilitását igazolják. Megállapítható, hogy a jelenlegi (2001/2006-os) fejlettségi „térkép” nagy egybeesést mutat az 1910-essel, és sok elemében hasonlít az 1970-esre. Az ország ma legrosszabb helyzetű térségeinek a jó része a XX. század során mindig hátrányos helyzetű volt: ebben a területfejlesztési politika vagy az európai integráció kevés elmozdulást okozott. A stabilitás a fejlettségi térszerkezet egyik legfontosabb vonása.

V. A „Kárpát-medence a 20. század elején” c. atlaszkönyv” készítéséről

A könyv témája Magyarország helyének és súlyának a bemutatása az Osztrák–Magyar Monarchiában; a társadalmi (és gazdasági) folyamatok ábrázolása a dualizmus korában; valamint az ország 20. század eleji „állapotának” értékelése.

A feldolgozás területi keretei

A magyar korona országainak (Magyarország, Horvát-Szlavonország) államterülete az 1910-es államhatárokon belül. Kérdéses volt Horvát-Szlavonország „szerepeltetésének” mikéntje. Nemcsak közjogi különállását kellett mérlegelni, hanem a statisztikai adatközlés eltérő voltát is. (Például a korabeli népszámlálási kiadványok nem a tényleges települések – városok és községek – szerint közölték a demográfiai adatokat, hanem több települést felölelő közigazgatási egységeként; bizonyos statisztikai adatfelvételezést Horvát-Szlavonországban nem végeztek el stb.). Mellette szólt viszont a „Trianon előtti Magyarországról” alkotott kép, valamint számos „közös ügy”, melynek szétválasztása nem lehetséges. Ezért lehetőség szerint a „Magyar Birodalom” (korabeli szóhasználat!) keretei között készítettük a térképeket, elemzéseket, a grafikonokon, táblázatokban hármas bontásban közöltük a rendelkezésünkre álló adatokat (Magyarország, Horvát-Szlavonország, „Magyar Birodalom”); néhány esetben azonban csak a szűkebb értelemben vett Magyarországról közölhattünk térképeket, adatokat.

A feldolgozás időkeretei

A feldolgozás „eszmei időpontja” a 20. század első évtizede; az egyik alapvető forrása az 1910. évi népszámlálás. A folyamatok értékelése céljából azonban az „előzmények” bemutatására is sor került, mindenekelőtt a dualizmus korára visszamenőleg. Az „előzmények” bemutatása többnyire diagramok, grafikonok segítségével történt, néhány esetben a változásokat hangsúlyozó térképek segítségével (pl. demográfiai folyamatok, az írni-olvasnitas „terjedése” stb.)

Adat- és információs források

A térképek, grafikonok nagy többségét (kb. 82–83%-át elsődleges adatokból szerkesztettük (KSH népszámlálási kötetek, statisztikai évkönyvek, tiszti cím- és névtárak, menetrendkönyvek, „Kompan”-kötetek, helységnévtárak stb.). A szerzők néhány további könyvből, illetve tanulmányából (pl. Magyarország településföldrajza, a Nagyalföld történeti földrajza stb.) is átemelt néhány térképet, csakúgy mint néhány további térképet más szerzőktől.

Műfaj

A szándékunk szerint kiadásra kerülő mű – „térképkönyv” – (történeti) társadalomföldrajzi-kartográfiai tudományos munka, de más tudományágak művelői, illetve a „művelt nagyközönség” számára is használható, közérthető információkat nyújt. Műfaja a „térképkönyv” (l. a Földrajztudományi Kutató Intézet „Magyarország térképekben” c. kiadványát), vagyis a térképektől nem különülne el a kiadványban a „megszokottnál” jóval terjedelmesebb térképmagyarázó szöveg. Az egész országot ábrázoló térképek mellett nagy teret szentelünk az egyes folyamatok-állapotok kisméretarányú ábrázolásának is, mint pl. kevert etnikai összetételű területek települési szintű nemzetiségi (anyanyelvi!) összetétele, egyes jellegzetes tanyás térségek – Nyíregyháza környéki bokortanyák, kalocsai szállások, szórt tanyák stb. – topográfiai ábrázolása, egy-egy uradalmi major („puszta”) alaprajzának bemutatására, egyes városok térbeli terjeszkedése stb.

Fontos műfaji szempont a „hol-mi-van” ill. „mi-holvan” jellegű térképek mellett bizonyos „értékelést”, komplexebb jelenségeket, kiemelendő folyamatokat bemutató térképek – látványos, „beszélő” térképek! – szerkesztése és közzététele. Ilyen pl. egy „Demográfiai konfliktusterületeket” bemutató térkép, amelyen ábrázolásra kerülnek a kivándorlástól legjobban sújtott területek, az egykező térségek, az alacsonyszintű írni-olvasnitas térségei. Vagy a „Tradicionális és modernizálódó demográfiai viselkedésformákat” bemutató térkép a születési és halálozási arányszámok, a házassági kor, a válások aránya stb. alapján.

Tematika

I. Az Osztrák–Magyar Monarchia Európában, Magyarország a Monarchiában

- Európa politikai térképe az első világháború előtt + az egyes országok lélekszáma
- Európa geopolitikai helyzete
- Az OMM geopolitikai helyzete
- Európa országai gazdaságának általános helyzete (bruttó nemzeti termék, mezőgazdasági keresők aránya, 1 főre jutó acélfelhasználás stb.)
- Az OMM közjogi egységei, azok lélekszáma, népsűrűsége
- Az OMM lakosságának etnikai (anyanyelvi) összetétele
- Átnézeti térképek az OMM-ról:
  - nagyvárosok
  - írni-olvasnitas (tartományok)
  - foglalkozási szerkezete (tartományok)

*II. A társadalmi folyamatok színtere – az ország természeti adottságai
(A fejezet térképeinek szerkesztése folyamatban.)*

- A Kárpát-medence domborzati-vízrajzi térképe
- A természeti táj birtokbavétele, hasznosítása, kultúrtájja alakítása
  - az ármentesítés előtti vízrajzi kép
  - kivágat(ok) a II. József kori katonai térképekből
  - a természeti viszonyok hatása a településhálózatra
  - egyes városok helyzeti energiái
  - hajózható-tutajozható folyóvizek
  - ásványkincsek (a szerkesztés során átkerülhet a bányászat-ipar fejezetbe)
  - a só útja
  - stb.

*III. A társadalom területi folyamatait befolyásoló ideológiai,
politikai és törvényi környezet*

- Állami gazdaságpolitika
  - állami ipartámogatás területi megoszlása
  - támogatott mezőgazdasági területek
  - közlekedéspolitika – vasútépítési koncepciók
  - az állam és fővárosa: az 1871-es városfejlesztési koncepció „akcióterületei”
  - választási térkép a dualizmus korából

IV. A magyar államterület közigazgatási felosztása

- Megyebeosztási terek a dualizmus korában
- Magyarország közigazgatása 1910-ben
- A regionális hatáskörű intézmények működési területe
- Az igazságügyi intézmények székhelyei
- A haderő elhelyezkedése az országban:
  - hadügyi igazgatás
  - a haderő elhelyezkedése
- Egyházi igazgatás

V. Az ország lakói (demográfiai és társadalomstatisztikai térképek)

- A fejezet tartalmazza a „szokásos” népesedési térképeket – lélekszám-változás, népsűrűség, születésszám, halálozás, természetes szaporodás, migráció, házassulók kora stb. –.
- „Konstruált” térképek:
  - demográfiai konfliktusterületek
  - tradicionális demográfiai „viselkedésformák” területi megoszlása
  - a Kárpát-medence nemzetiségeinek geopolitikai helyzete
- A kivándorlás
- Nemzetiségi térképek
- Társadalomstatisztikai térképek:
  - írni-olvasni tudás területi különbségei
  - „orvoslátta” holtak aránya

VI. Az ország gazdasága

A mezőgazdaság, ipar, idegenforgalom, kereskedelem, pénzügyintézetek, szolgáltatások térképei.

Az „adatközlő” térképek mellett egyrészt komplex térképek készültek (pl. iparvidékek, a mezőgazdaság modernizációjának területi különbségei, idegenforgalmi zónák stb.), másrészt a társadalom és a gazdaság viszonyát ábrázoljuk (pl. a bankbetét-állomások 1 főre jutó értékei területenként, a kamatlábak területi alakulása stb.).

VII. Közlekedés, kommunikáció

- Közlekedési koncepciók:
  - gr. Széchenyi István tervezete (1848)
  - Mikó Imre miniszter tervezete (1867)
  -
- A magyarországi vasútvonal-hálózat kiépülése
  - Magyarország vasútvonalai 1857-ben
  - Magyarország vasútvonalai 1867-ben
  - Magyarország vasútvonalai 1880-ban
  - Magyarország vasútvonalai 1900-ban
  - Magyarország vasútvonalai 1914-ben
- A MÁV nagyobb állomásainak személyforgalma 1913-ban
- A gyorsvonatok útvonalai és járatsűrűsége 1914-ben
- Magyarország vasútvonalainak teherforgalma 1913-ban
- Az ország területének elérhetősége Budapestről a 20. sz. elején
- Magyarország közúthálózata 1914-ben
- Magyarország távírda-hálózata a 20. sz. elején
- Magyarország hajózó vizei, a fontosabb kikötők teherforgalma

VIII. Közszolgáltatások

A közoktatás és az egészségügy intézményhálózata.

IX. Települések

- A településállomány „leíró” térképei
  - A Kárpát-medence „települési tájai”
  - A Kárpát-medencei városok hierarchiája
  - Településsűrűség
  - A megyék városodottsága
  - A tanyás településszerkezetű területek kiterjedése a 18. sz. végén és a 20. sz. elején
- Települések, kistájak településeinek alaprajza, ill. topográfiai térképe
- Speciális szempontok alapján készült település-térképek
  - A Kárpát-medence kultúrközpontjai
  - A Kárpát-medence nemzetiségeinek központjai
  - Előretörő és hanyatló települések

X. Tájak, régiók, térszerkezet

- Kísérletek a Kárpát-medence tájbeosztására
  - Kádár László,
  - Prinz Gyula,
  - Teleki Pál,
  - Fodor Ferenc

- Hevesi Attila,
- Frisnyák Sándor térképei
- A Kárpát-medence térszerkezete a 20. sz. elején
- A Kárpát-medence modernizációs zónái a 20. sz. elején
- A Kárpát-medence „problémagócai” a 20. sz. elején

Készültség foka

A feltüntetett térképek kb. 72–73%-a „kartográfiaiilag is kész”, legfeljebb a kiadás konkrét kívánalmai (nincs v. fekete-fehér, méretarány stb.) alapján kell módosítani a meglévő anyagon. Néhány térkép vagy kézirat vázlat formájában áll rendelkezésünkre, vagy adatbázisra „kész”, s számítógépes feldolgozásra alkalmas.

Ugyancsak kéziratban áll rendelkezésre a Kárpát-medence népeinek geopolitikai helyzetét elemző tanulmány. A magyar királyságban élő jelentősebb nemzetiségek – horvátok, románok, szlovákok, szerbek, ruszinok, németek – geopolitikai helyzetét lélekszámuk, autonómiájuk szintje („társország”, nemzeti egyházak autonómiája, nemzeti intézmények léte vagy hiánya, közjogi autonómia vagy annak emléke stb.), államelméleti tradíciók, „külső” kapcsolataik (határon túli nemzetrészek léte vagy hiánya, „külső” politikai, gazdasági vagy kulturális támogatottság stb.), politikai aspirációik, gazdasági, kulturális „fejlettségük” (írni-olvasni tudás, városlakók aránya, középiskolai végzettség, agrárkeresők aránya, a haláluk előtt orvosi kezelésben részesülők aránya) és „asszimilációs” készségük (magyar nyelv-tudás) alapján mérlegeltük. Megállapítottuk a Kárpát-medence nemzetiségeinek sorrendjét „geopolitikai súlyuk” alapján. Ez:

1. Horvátok
2. Románok   A. Németek
- 3-4. Szlovákok
Szerbek
5. Ruszinok

E nemzetiségek geopolitikai helyzete, súlya meglehetősen eltérő volt; ezt a korabeli magyar állam nem vette figyelembe, így a nemzetiségi „viszonyok” az egyik legfontosabb centrifugális erőt képviselték a Monarchiában.